

НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО В ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

Мирослав СОПОЛИГА

Народне мистецтво є одним із найважливіших компонентів традиційної матеріальної культури, дослідження якого сприяє висвітленню основних проблем етногенезу. Народне мистецтво українців Словаччини досягло вершини свого розвитку в XIX — на початку XX століття.

Дана проблематика в окремих аспектах ще раніше була предметом ґрунтовних досліджень [13], [14]. Велика увага в цьому контексті приділяється пам'яткам сакрального характеру [6], [15], [17], [18], [20]. Тим часом художні особливості світського традиційного народного будівництва поки що вивчені недостатньо [5], [8], [12], [16], [19].

Метою статті є довести до відома широкої наукової та культурної громадськості, що українці Східної Словаччини є творцями й носіями високорозвиненої будівельної культури з реліковими проявами народного мистецтва, і, таким чином, привернути увагу вчених, зокрема етнологів та мистецтвознавців, до комплексного вивчення цієї теми. Матеріал до статті зібраний автором в рамках науково-дослідної діяльності Свидницького музею українсько-руської культури протягом останніх тридцяти років.

Народна творчість є втіленням природного розуміння краси. Людина вийшла з природи і, інспіруючись та користуючись нею, за допомогою простих технічних засобів створювала предмети, які задовольняли не тільки її практичні, але й естетичні потреби. Тенденцій до радикальних динамічних інновацій, як то звичайно буває у професіональному мистецтві, у народній культурі ніколи не спостерігалося. Моральним обов'язком кожного члена локальної чи етнічної спільноти було дотримання традиційних норм колективних уподобань, і майже ніхто не прагнув вирізнитися зпоміж інших. В тому якраз і полягає суть народного характеру будівель чи цілих поселень, стилю народної творчості тощо. Однак аж ніяк не слід припускатися думки про якусь абсолютну стагнацію чи консерватизм народного мистецтва. Навпаки, у народній творчості, як це засвідчують зібрані нами матеріали,

діяли певні психологічні фактори, що були наслідком природного прагнення створити щось оригінальне за власною уявою та смаком. Проте тяжіння до індивідуальної свободи завжди поєднувалося з глибокою повагою до традиції. Визначну роль у цьому плані відігравали соціально-економічні умови життя населення та рівень розвитку виробничих сил.

До найпростіших та найдавніших зразків народного мистецтва українців Східної Словаччини належать вручну, за допомогою примітивних знарядь оброблені різні природні саморости — обрубки дерева з розгалуженням гілок чи коріння різної форми, пристосовані до потреб людини в житлі та господарстві (стілечики, лавочки, вішалки, гаки, полицки і т. і.). Згодом на цих предметах з'являються також скромні спроби геометричного оздоблення (риски, рівні та хвилясті лінії, зигзаги, кола, квадратики, ромби, трикутники тощо). Такі особливості різьблення по дереву зустрічаються й на деяких сільськогосподарських знаряддях та, зокрема, на поодиноких видах меблів.

Майже на всіх народних виробках, крім технічних здібностей людини, позначилися ще і її емоційні та естетичні почуття. Але найяскравіше проявилися вони на художніх зразках народної архітектури, дуже виразних та характерних для обстежуваного регіону.

Спостерігаємо це скрізь, навіть на найпримітивніших спорудах. Природнім елементом оздоблення є, наприклад, звичайні огорожі селянських дворів — плетені із хмизу, рублені, дощані, камінні тощо. Вони виконували передусім охоронну функцію, однак форма та техніка їх виготовлення свідчать про неабиякі мистецькі здібності наших предків. Неповторного колориту селянським житлам надавали огорожі, де вертикальні кілки переплетені трьома-чотирма прутами, внаслідок чого утворювався своєрідний орнамент, який нагадує відомі за формою оздоблення на вишивках і тканинах. У західних місцевостях переважали огорожі з добротного вориння на гужві між двома кілками та навіть рублені огорожі під двосхилими гонтовими дашками.

Народне будівництво — це досконала гармонія господарських, житлових, сакральних та технічних функцій різних споруд, їх візуального оформлення в тісному взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Якраз у цьому найкраще проявився творчий хист людини. Вершиною архітектонічної творчості народу в досліджуваному регіоні є дерев'яні храми — церкви, які по праву вважаються перлинами народної архітектури світового значення.

Домінантною спорудою світського народного будівництва є хата — “хижа”, архітектурно-художні засоби якої найяскравіше передають народні мистецькі традиції українців Східної Словаччини. Уявлення про форму народного житла визначалося традицією. Основною рисою народної архітектонічної творчості була симетричність та пропорційність окремих будівельних компонентів. Визнаним критерієм пропорційності була довжина стовбура дерева, розміри людського тіла та інші природні форми. Отже, будівлі вже самі по собі справляють враження досконалого, пластично розвинутого артефакту.

Народному будівництву українців Словаччини притаманне чітке, гармонійне співвідношення та пропорційність об'ємного й планового вирішення споруд, що вказує на глибокі традиції і талант місцевих зодчих. Загалом пропорції будівель близькі до співвідношення 1:2. Так, наприклад, внутрішні розміри сіней становлять половину довжини житлової кімнати; висота видимого зовні зрубу до даху коливається у межах співвідношення 1:2 — 1:2,5 і т. п.

Характерною рисою народної архітектури є ритмічне повторення окремих будівельних деталей. З цією метою використовували вже саму структуру дерева. Якраз тому природньо красивою є, наприклад, стеля з оброблених дерев'яних брусів, покладених вручну. Отже, комбінація матеріалів у народному будівництві була завжди врівноваженою. Декоративне різьблення виконувалося в однаковій художньо-стильовій манері. У кімнаті переважав один і той же тип меблів. Двері та вікна хати витримані також в одному стилі. Двері в хатах виготовлені з широких товстих дощок, скріплені в одне полотно. Особливо охайно зроблено одвірки. У західних місцевостях зустрічалися одвірки з профільованим овальним вирізом

надпорижника та профільованими застрілами. Багата різьба по лутці дверей притаманна житлам села Остурня. Навіть сінешні двері, що кріпилися на дерев'яних бігунах, прикрашали різьбленими розетами та іншими геометричними й рослинними візерунками. Великими розетами оздоблювали й дерев'яні замки. На початку ХХ століття повсюдно з'являються металеві клямки й завіси ковальської роботи з прикрасами рослинного характеру.

Щоб приховати дефекти зрубу, застосовували природні маскувальні матеріали: глину, вапно. На рівних стінах досить було загладити поверхню відкритих частин хати. І тут намагалися досягти певного візуального ефекту. Так, наприклад, замазуванням щілин глиною та білим вапном між брусами в зрубі створювали дуже симпатичні на вигляд горизонтальні, ритмічно смугасті стіни (Остурня, Якуб'яни, Камійонка, Орябина, Старина, Великий Липник, Малий Липник). Таку оригінальну орнаментику підкреслював ще й кольоровий контраст цоколю (підмурівки) хати, натертого коричневою, сивою або чорною малярською глиною. На Спиші (Нижні Репаші, Ториски, Вільшавиця) щілини в зрубі заповнювали мохом або солом'яними жмутами, а нижні вінця фронтальних стін декорували білою вапняною хвилястою смужкою й цятками.

Оздоблення хат в східній частині регіону вже аж занадто стримане. Набагато більше уваги оздобленню приділяли українці-лемки з північного боку Карпат, вдаючись до багатоколірного розмальовування зовнішніх стін хижі, сіней та воріт боїска.

У досліджуваній області, зокрема в її східній та центральній частинах, переважала суцільна побілка зовнішніх стін хати, комори та сіней. Стіни хат фарбовані в інтенсивно синій колір, що загалом характерне для українців.

Як відомо, білення стін має в українців глибоко автохтонні традиції, підтверджені археологічними матеріалами періоду Київської Русі [5:88].

На Бардівщині зруби часто натирали чорною сирою нафтою (“ропою”). Натомість кам'яні цоколи вимащували глиною та білили. Всі ці додаткові оформлення зрубу спочатку мали на меті вберегти будівлі від пошкодження, холоду та вогню, однак згодом з цього розвинувся дуже цікавий та ефектний декор.

У центральній частині обстежуваного регіону темні рублені стіни хат дуже ефектно чергуються з побіленими смугами спорудами господарського призначення (Цигелька, Снаків, Грабське, Луків). До вапна додавали фарбу, найчастіше синьку — “белавку”. Фантазія селян у цій справі була необмеженою.

Значна роль у декоративному вирішенні екстер'єра житла відводилася стрісі. Вже сама її форма справляла приємне враження. Усі її основні форми (чотирихилі з прямокутником в основі, пірамідальні, двохилі, чотирихилі з відсічними щитами) досконало гармонують з природним довкіллям, неначе копіюють силует навколишніх карпатських гір та крон дерев. Тут найкраще видно інспіративний приклад природи щодо способу, техніки та форми покриття, тобто захисту житла від негоди. Давніші дахи на переважній частині обстежуваної території були чотирихилі, підшиті соломою, укладеною східцями, тобто китицями (“кичками”) гузирем униз. На обстежуваній території, зокрема на Спиші, гонтові стріхи визначаються багатством елементів оздоблення, таких як, наприклад, відсічні фронтони, вентиляційні віконця (“вигляд”, “визор”, “облачок”), піддашшя, опасання, облямівки, вежечки тощо.

На особливу увагу заслуговують хатні причілки, зокрема в українських селах у межах Спиша (Нижні Репаші, Вільшавиця, Ториски). У них виявилася величезне багатство народної фантазії та художнього хисту наших предків. Художня вартість дерев'яних фронтонів полягає як у пропорційності та загальній композиції щодо інших частин хати, так і у власному пластичному членуванні.

Незважаючи на різноманітність оздоблення, стріхи мали передусім утилітарне, тобто практичне значення. Наприклад, острішки, галерейки та, власне, цілі покрівлі мали, перш за все, відводити воду від будівлі. Лиштви закривали щілини між шалівками, через віконечка проникало світло та провітрювалося горище і т. п. Інші елементи оздоблення в народному будівництві також були визначені вже самою конструкцією чи функцією будівлі. Суттєву роль як у конструкції хати, так і в естетично-побутовому плані, відіграла поздовжня балка-сволоки, яку клали на верхній вінець зрубу. Сволоки часто оздоблювали різноманітними

зображеннями: хрести, солярні круги (розетки) та інші геометричні візерунки. Орнаментальні мотиви, різні за тематикою і складністю виконання, мали переважно символічне значення і виконували роль оберегів. В районі Замагур'я (Якуб'яни, Великий Липник, Малий Липник, Старина, Орябина, Камйонка) ще й нині зустрічаються в хатах поздовжні сволоки з декоративно різьбленими написами українською діалектною мовою (кирилицею або латиницею). Найчастіше це ім'я господаря, рік будівництва і т. п.

Цікаво і різноманітно оздоблювали сволоки в селі Остурня. Різьблення на них відзначалося тонким, філігранним виконанням. Особливо це стосується таких орнаментальних форм, як розетки, художній рівень яких сягає високої досконалості.

Охоронні мотиви оздоблення з християнською, солярною та місячною символікою, а також датою на сволоках під стелею житлових приміщень, характерні для українців у цілому [10:208], [11:31].

Найбільшу увагу приділяли селяни облаштуванню та оформленню головного житлового приміщення — хижі. У зв'язку з цим доцільно вести мову про специфічне інтер'єрне мистецтво народу. Це мистецтво полягає вже в симетричному поєднанні житлової кімнати з іншими компонентами споруди. Художній смак помітний, зокрема, у хатньому устаткуванні, оформленні стін, в способі опалення, освітлення, провітрювання тощо.

Належна увага приділялася оформленню внутрішніх стін. У східних та центральних районах досліджуваної території дефекти стін замазували глиною та білили. У західних місцевостях, де було вдосталь будівельних матеріалів, стіни всередині житла найчастіше залишали в натуральному вигляді. Шпарини між брусами замащували глиною та білили. Кругляки або півколоди часто обробляли лугом, внаслідок чого стіни не втрачали світлого кольору. Після Другої світової війни поширилося фарбування стін яскравими олійними фарбами.

На глибокі традиції зведення будівель із небіленими внутрішніми стінами вказують археологічні відкриття на території розселення східнослов'янських племен, відомих під іменем хорватів, що були далекими предками українського населення регіону Карпат. Ще в VII-

IX ст. зводили дерев'яні житла з півколад — плах, повернутих гладким боком всередину. Підтверджують це і дерев'яні церкви [5:98].

Інтер'єр народного житла українців Східної Словаччини характерний певним набором предметів та їх розміщенням. Традиційне обладнання хати формувалося протягом сторіч. Воно притаманне для всього українського населення Карпат. Аналогічну однотипність внутрішнього планування народного житла дослідники відзначають на всій території України [2], [21:42], [22:466].

Своєрідним артефактом інтер'єра хати була піч ("пец"), яка разом із різноманітними пристроями для усунення диму ("кіш", "кобилка", "кафель", "цівка", "бабка") набувала багатой конфігурації. Заглиблення, виступи та сходинок творили досконалий ансамбль з основним корпусом печі та іншим хатнім начинням. Форма та орієнтація печі устям до причілкової стіни характерна в Словаччині лише для українців [16 : 207].

У діагонально протилежному кутку від печі стояв стіл. Принцип розміщення стола — також особливість українського народного побуту [22:467]. Стіл ніколи не фарбували, і натуральне дерево з часом набувало темно-коричневого тону. В найсхідніших районах (Снинщина, Лабірщина) були поширені громіздкі букові скриньоподібні столи. Це в курних хатах їхню передню стінку декорували неглибоким контурним різьбленням.

Підстілля — "столини" з різноманітно профільованими ніжками зустрічаємо в центральних та західних місцевостях регіону. Ці типи столів пов'язують з традиціями ренесансу та бароко в народному інтер'єрі.

Кут за столом — найсвятіше, а отже, й найпарадніше місце в хаті. Над столом горизонтально в ряд розвішували образи — ікони. Під ними у рамках висіли фотографії рідних, гончарні миски, фаянсові тарілки та горнята. На культові свята ("Зелені свята", "Русалія") покуть оздоблювали різноманітним галуззям, живими та штучними квітами.

В русько-українських селах Земпліна побутувало теслярське виробництво сусіків та скринь стародавньої саркофагоподібної форми. Пишне оздоблення скрині різьбленими розетами та різними геометричними орнаментами, безперечно, пов'язане з її функціонуванням у

весільному обряді. На багатьох скринях із збірков Свидницького музею українсько-руської культури вирізьблені аркоподібні візерунки, музичний інструмент — скрипка, тощо. Весільні скрині з плоским віком найчастіше розмальовані рослинними мотивами.

Істотне значення в оздобленні інтер'єра хати мали жердки, художньо оформлені декоративними тканинами, рушниками, скатертниками і т. п. Такі прийоми в оздобленні хати, коли комбінуються предмети з різноманітних матеріалів — дерева, глини, порцеляни, тканини, вишивки — дуже ефектні.

На початку ХХ століття в напівкурних хатах замість товстих та непривабливих стаціонарних лавок з'являються вже лавки столярного виробництва, різної форми стільці. Повсюди вже побутують ліжка з високими цитами, оздоблені профільованим різьбленням та симетричним контуром. Замість колисок, простих за формою і без будь-якого оздоблення, виготовляють вже їх досконаліші типи з різьбленими і точеними деталями, а також з розмальовкою рослинного характеру.

Традиційні народні меблі українців Східної Словаччини відзначалися простотою форм і максимальною раціональністю. Усі предмети були органічно пов'язані з інтер'єром житла, в основі якого покладено прямокутну форму різних горизонтальних площин, що виконують певні функції. Площини стола, лавок, печі, полиць взаємно гармонують зі стелею та долівкою. Строго організована система цих площин утворює утилітарно зручну та водночас естетично привабливу композицію.

Оформлення інтер'єра хати, якість та привабливість побутових предметів залежали в першу чергу від соціально-економічного стану сім'ї, хоча і в найбідніших житлах дуже часто виявляємо речі з високим художнім рівнем оздоблення.

В інтер'єрі народного житла дуже виразно відбиті етнічні традиції. На український та східнослов'янський характер внутрішнього обладнання хати на досліджуваній території вказують також словацькі дослідники [1:196].

Важливу роль у формуванні народної творчості відігравали релігійні чи конфесійні впливи, які ще не так давно не цінувалися та навіть ігнорувалися. Засадничий вплив на розвиток культури загалом мало християн-

ство. Віра та мистецтво є спорідненими вже в тому, що породжені самою психологічною сутністю людини. В обох випадках йдеться про певні емоційні прояви, які супроводжують людину протягом усього життя. Отже, дуже важко встановити якусь межу між естетичною та релігійною функцією того чи іншого прояву народної творчості. І саме у житлово-побутовій культурі існує безліч елементів, які хоч і виконують декоративну функцію, але, перш за все, мають охороняти сім'ю від нещастя. Це віра в надприродні сили, віра в бога і т. п. До них, безперечно, належать різні геометричні візерунки (кола, лінії, трикутники), солярні та місячні символи, а також рослинні орнаменти, дерева життя тощо.

Релігійні символи у вигляді хреста були присутні в селянському побуті українців Словаччини з давніх-давен і не зникли навіть за тоталітарних режимів. Символом хреста оздоблювали меблі (стіл, скриню, полички), хатні тканини (обриси, наволочки, подушки), посуд (горщики, тарілки, горнята). Ці символи вирізували, вишивали, ткали, малювали вапном, тістом, різними фарбами. У кожній християнській хаті влаштували «святий кут» — покуть, де звичайно молилися та відзначали урочисті свята (Різдво Христове, Воскресіння Христове). Покуть — характерна властивість українського народного житла загалом. Отже, й українці Словаччини у такий спосіб виражали свою конфесійну та етнічну приналежність.

Народному житловому будівництву українців Східної Словаччини притаманні риси давньоукраїнського зодчества. За довгі віки тут сформувалися будівельні та художні традиції, які безперервно розвивалися, удосконалювалися, успадковувалися із покоління в покоління.

У народному житлі сконцентровано багато видів народного мистецтва: обробка дерева, різьблення по дереву, ткацтво, гончарство, ковальство, які забезпечували не тільки утилітарні, але й художні потреби людини.

Технічно та художньо досконалі житла предків відзначаються скромністю, доцільністю, раціональністю та, зокрема, гармонією усіх компонентів із довкіллям. Тому вони є

невичерпним джерелом натхнення для сучасних та майбутніх поколінь.

Література

- 1 *Vydra J.* Ludova architektura na Slovensku. Bratislava, 1958.
- 2 *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. — Прага, 1927.
- 3 *Halaga O.* Slovanske osidlenie Potisia a vychodoslovenski greckokatolici. — Kosice, 1947.
- 4 *Hraksim L.* K socialnym a kulturnym dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1967. — Bratislava, 1961.
- 5 *Гошко Ю. Г., Кищук Т. П., Мозитич І. Р., Федлака П. М.* Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. — Київ, 1987.
- 6 *Greslik V.* Ikony Sarisskeho muzea v Bardejove. — Bratislava, 1994.
- 7 *Danglova O.* Ludove umenie. In: Slovensko. Europejske kontexty ludovej kultury. — Bratislava, 2000.
- 8 *Дерев'яна архітектура Українських Карпат.* — Нью-Йорк, 1978.
- 9 *Добрянська І.* Настінний розпис Лемківщини // Жовтень. — 1968. — № 7.
- 10 *Кожолянюк Г.* Етнографія Буковини. Том I. — Чернівці, 1999.
- 11 *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля, кінець XIX-XX ст. — Київ, 1980.
- 12 *Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження.* Т. 1. — Львів, 1999; Т. 2. — Львів, 2003.
- 13 *Маркович П.* Українські народні хрестикові вишивки Східної Словаччини. — Пряшів, 1964.
- 14 *Маркович П.* Українські писанки Східної Словаччини // "Науковий збірник Музею української культури у Свиднику" (НЗ МУК), книга друга. — Свидник, 1972.
- 15 *Пушкар І., Ковачовичова, Пушкарьова Б.* Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині // НЗ МУК (Свидник). — 1971. — № 5.
- 16 *Сополіга М.* Народне житло українців Східної Словаччини. — Пряшів, 1983.
- 17 *Сополіга М.* Перлини народної архітектури. — Пряшів, 1996.
- 18 *Sopoligova D.* Kriz v sakralnom umeni (s akcentom na severovychodne Slovensko). In: НЗ МУК, № 22. — Пряшів, 2001. — С. 375-398.
- 19 *Sicynskij V.* Drevene stavby v karpatske oblasti. — Praha, 1940.
- 20 *Ткач С.* Ikony zo 16. — 19. storocia na severovychodnom Slovensku. — Bratislava, 1980.
- 21 *Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах, 2 книга.* — Опішне, 1999.
- 22 *Українське народознавство.* — Львів, 1994.
- 23 *Czajkowski J.* Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidze Niskim i na przyległym Pogorzu. — Rzeszow, 1969.

The goal of the article is to report on the great level of development of Ukrainian folk culture in Slovakia. The author aims to draw scholars' attention to a detailed study of the given topic. The article describes the peculiarities and specific features of folk pieces of art, architecture in particular. A thorough description of furniture, exterior and interior of Ukrainian houses in Slovakia is given.